

ПЕРШИЙ КУРУЛТАЙ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ 1917 РОКУ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

THE FIRST QURULTAY OF THE CRIMEAN TATAR PEOPLE IN 1917: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

Шигаль Д.А.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри історії держави та права України і зарубіжних країн
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Капліна В.А.,

*студентка Інституту підготовки кадрів для органів юстиції України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Статтю присвячено аналізу подій, які відбувалися на території Криму в 1917 р., результатом яких стало скликання Першого Кримськотатарського Курултаю. Розглядаються причини і передумови активізації кримськотатарського національного руху. Досліджуються складні процеси, що передували проведенню Першого Курултаю. Усебічно висвітлюються політичні погляди лідерів кримськотатарського національного руху. Дається розгорнута характеристика кримськотатарським законам, що стали підсумком проведеного Курултаю.

Ключові слова: кримськотатарський національний рух, Кримський мусульманський виконавчий комітет, Номан Челебіджихан, Курултай, конституція, Кримськотатарські основні закони.

Статья посвящена анализу событий, которые происходили на территории Крыма в 1917 году, результатом которых стало проведение Первого Крымскотатарского Курултая. Рассматриваются причины и условия активизации крымскотатарского национального движения. Исследуются сложные процессы, которые предшествовали проведению Первого Курултая. Всесторонне освещаются политические взгляды лидеров крымскотатарского национального движения. Дается развернутая характеристика крымскотатарских основных законов, которые стали итогом проведения Курултая.

Ключевые слова: крымскотатарское национальное движение, Крымский мусульманский исполнительный комитет, Номан Челебиджихан, Курултай, конституция, Крымскотатарские основные законы.

The article deals with the analysis of events that took place on the territory of Crimea in 1917 and the result of which was the holding of the First Crimean Tatar Qurultay. The reasons and conditions for the revitalization of the Crimean Tatar national movement are considered. The complex processes that preceded the First Qurultay are researched. The political views of the leaders of the Crimean Tatar national movement are comprehensively consecrated. The detailed description of the Crimean Tatar basic laws, which were the result of the Qurultay, is given.

Key words: Crimean Tatar national movement, Crimean Muslim Executive Committee, Noman Chelebidgihan, Qurultay, constitution, Crimean Tatar basic laws.

Постановка проблеми. Більш ніж сто років тому в історії Криму та кримськотатарського народу відбувалася подія, яка фактично змінила і визначила їх долю на багато років – 26 листопада (9 грудня за новим стилем) 1917 року в Бахчисараї відкрився Перший Курултай кримськотатарського народу. Але наукові думки і трактовки тих подій ще й досі не мають однозначних відповідей на питання: чи була дійсно створена Кримська Демократична Республіка, чи вона так і залишилась на папері; чи можна розглядати Кримськотатарські основні закони як Конституцію Кримської Демократичної республіки; чому Кримськотатарські основні закони містять стільки суперечливих положень?

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Незважаючи на наявність доволі великої кількості досліджень, присвячених подіям, що відбувалися в Криму в 1917–1918 роках, серед яких роботи таких науковців, як Т. Бикова, А. Бочагов, М. Бунегін, А. Зарубін, В. Зарубін, О. Копиленко, В. Пащенко, О. Тимошук, П. Таран та інші, питання, пов'язані з проведенням Першого Кримськотатар-

ського Курултаю, досі залишаються вельми актуальними.

Сучасна світова економічна криза, збройні конфлікти, проблеми міграції, глобальні політичні зміни та інші проблеми все більше нагадують ті виклики, з якими зіткнулося людство на початку ХХ ст. Саме тому метою статті є вивчення та дослідження досвіду, політико-правових ідей, концепцій, що були покладені в основу процесів державотворення в Криму того часу.

Виклад основного матеріалу. Кримськотатарський національний рух, його державно-правові традиції, що призвели до створення Кримської Демократичної Республіки у грудні 1917 – січні 1918 року, виникли не на порожньому місці. Вони були закладені і сформовані протягом кількох століть під час існування Кримського ханства. Після входження Криму до складу Російської імперії у 1783 р., особливо в ХІХ ст., кримські татари пережили довготривалу соціокультурну кризу, що вилилася в масову еміграцію, яка призвела до втрати етнічної території та зміни національної структури населення півострову.

Наприкінці XIX століття, ситуація почала потроху змінюватись. У житті кримських татар проглядаються просвітницькі тенденції, що забезпечили реформування освіти, зародження національної публіцистики і літератури, заснування громадських і політичних організацій, з'являються видання, які мають світський характер. У 1883 р. завдяки старанням Ізмаїла бей Гаспринського з'явилося перше друковане видання кримськотатарського народу – просвітянська громадська газета «Терджи-ман» (Перекладач), що виходила в Бахчисараї. Цей друкований орган став важливим інструментом підвищення рівня правової культури та самосвідомості кримськотатарського народу. У Криму також зародився джадидизм – просвітницький рух, заснований І. Гаспринським, що з часом охопив тюркомовні регіони Росії. Завдяки цьому соціально-культурному руху відбулася реформа ісламських навчальних закладів. Саме новометодні школи призвели до зростання національної правосвідомості та допомогли виховати нову генерацію кримськотатарського народу – народних учителів, публіцистів, митців, науковців, правознавців і державних діячів, зокрема Дж. Аблаєва, А. Айвазова, С. А. Озенбашли, Дж. Сейдамета, С. Хаттагова, А. Хільмі (Ільмі), Н. Челебіджихана та інших, які згодом очолили кримськотатарський національний рух, кульмінацією якого стало створення самостійного державного утворення – Кримської Демократичної республіки.

Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р. дала потужний поштовх до посилення революційних процесів та спричинила бурхливий розвиток національного руху народів Російської імперії. Ця революція порушила природний устрій, установлений віками. Вона завершилась падінням самодержавства та приходом до влади нових політичних сил, які проголосили в країні політичні права і свободи, знищили національний гніт, скасували станові та релігійні обмеження, встановили загальне й рівне виборче право тощо. Революція дала поневоле-ним народам шанс самим визначити своє майбутнє та шляхи власного розвитку, кримськотатарський народ не був винятком.

Звістка про перебіг революційних подій в Петрограді та Москві дійшла до Криму в перших числах березня і досить швидко суспільне і політичне життя півострова начебто вибухнуло. Із середини березня 1917 р. в Криму почали створюватися різноманітні громадські організації та політичні партії, адже кримські татари та політичні лідери не могли залишитися осторонь. Уже 25 березня (7 квітня) 1917 р. в Сімферополі був скликаний Всекримський мусульманський з'їзд, у якому взяло участь від 1,5 до 2 тис. делегатів. На з'їзді був сформований Тимчасовий Кримський мусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком), що складався з 48 осіб, головою якого став 32-річний юрист і богослов Номан Челебіджихан. Його ж обрали муфтієм – головою Таврійського магометанського духовного правління. Згодом Мусвиконком був визнаний Тимчасовим урядом Росії як єдиний законний представницький

орган кримськотатарського народу. Головою вакуфної комісії став ще більш молодий 28-річний Джафер Сейдамет.

Зусилля Мусвиконкому були спрямовані на об'єднання кримськотатарського народу, організацію місцевих комітетів і підготовку татар до Всеросійських установчих зборів, реорганізацію духовного правління й управління вакуфами, а також на докорінну реформу шкільно-виховної справи кримських татар.

Майже одразу правління Мусульманського комітету на чолі з Челебіджиханом переходить до масштабної діяльності. Окреслимо декілька важливих здобутків:

1) до кінця літа була сформована досить струнка структура управління, що складалася зі 124 регіональних виконавчих комітетів (міських, повітових, волосних);

2) у відання Мусвиконкому були передані вакуфні землі, майно і грошові кошти;

3) у Сімферополі (з дозволу начальника гарнізону) був створений «Військово-революційний комітет», який займався розміщенням і забезпеченням військових частин, що склалися із солдатів-мусульман, а влітку 1917 р. з дозволу Тимчасового уряду Росії розпочалася організація кримськотатарських національних військових формувань – ескадронів;

4) у липні 1917 р. була створена Національна партія (Мілі Фірка). Її ідеологами та творцями були Номан Челебіджихан і Джафер Сейдамет;

5) були засновані центральні друковані органи Мусвиконкому – газети «Міллет» (Нація), яка виходила з червня 1917 р. кримськотатарською мовою, та «Голос татар», що виходив з липня 1917 р. російською мовою;

6) уже з квітня 1917 р. майже всі справи кримських татар перейшли до компетенції Мусвиконкому; крім того, він від імені кримськотатарського народу вступав у взаємні відносини та вів переговори з Тимчасовим урядом Росії, Українською Центральною Радою.

При цьому ці події не відбувалися в режимі найбільшого сприяння; все супроводжувалось жорсткою боротьбою із зовнішніми та внутрішніми ворогами. Незважаючи на всі спроби розпочати діалог з іншими політичними партіями, національними рухами, які діяли в Криму, а також із Російською владою, Українською Центральною Радою, ставало все більш очевидним, що у кримськотатарського національного руху практично немає надійних союзників.

Хоча Мусвиконком та його лідери неодноразово висловлювалися у підтримку Тимчасового уряду, вони не користувалися його підтримкою. Про це свідчить, наприклад, арешт 23 липня 1917 р. Челебіджихана та його соратника, командира 1-го Кримського мусульманського батальйону Шамбарова, які були звільнені тільки після масових протестів кримських татар та скликання екстреного з'їзду кримськотатарських організацій. Проте Тимчасовий уряд був змушений із ними рахуватись, бо таким було волевиявлення кримськотатарського народу.

Також у лідерів Мусвиконкому не склалися взаємовигідні стосунки з Українською Центральною Радою, хоча вона все ж таки визнала позицію Мусвиконкому, що Крим належить кримцям. Крім конфліктів із представниками владних структур, у лідерів Мусвиконкому виникло протистояння з консервативним мусульманським духовенством, яке виступало проти реформ.

Взявши на себе відповідальність за долю кримськотатарського народу, Мусвиконком влітку та на початку осені зіткнувся ще з однією дуже важкою проблемою – економічною кризою. Економіка Росії продовжувала стрімке падіння в безодню. У Криму на початку осені її стан можна було охарактеризувати як повний розпад: згоралося промислове виробництво, закривалися заводи і фабрики. Виник дефіцит товарів першої необхідності, продуктів, що і спровокувало стрімке зростання цін, спекуляції.

До того ж у Криму почалася хвиля бунтів, грабежів, мародерства. Крім злочинців, цим займалися озброєні солдати та матроси кримських гарнізонів. Міста захлеснула вакханалія безвладдя. Руйнувалася система життєзабезпечення. Влада була не в змозі якось вирішити ці проблеми. Це викликало незадоволення народних мас. Спроби Мусвиконкому навести лад за допомогою патрулів кримськотатарських ескадронців змогли тільки на деякий час припинити хвилю насильства.

Необхідно зазначити, що з перебігом часу змінювалися й політичні гасла і вимоги кримськотатарського національного руху. Так, якщо на початку весни вони відстоювали право на національно-культурну автономію у складі демократичної Росії, то вже наприкінці літа йшлося про окрему автономію у складі федерації з Росією або Українською Центральною Радою.

Про це було заявлено під час роботи Другого Кримськотатарського делегатського з'їзду, робота якого проходила 1–2 жовтня 1917 р. в Сімферополі. На з'їзді обговорювалося питання висунення кандидатів для участі у роботі Всеросійських Установчих зборів. Саме на цьому з'їзді було вирішено скликати на 24 листопада Курултай кримськотатарського народу, який повинен був вирішити питання територіальної автономії Криму, а у разі його прийняття затвердити основні закони.

Жовтневий переворот у Росії (25 жовтня 1917 р.) значно прискорив перебіг політичних подій як у Росії, так і в Криму. Уже 7 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада прийняла III Універсал, який проголошував заснування Української Народної Республіки, поки що як автономії у складі Російської держави. У Криму активізували свої дії більшовики та прибічники.

Під час урочистого відкриття Національного татарського музею в Ханському палаці у Бахчисараї 3 листопада 1917 р., на якому були присутні майже 7 000 осіб із різних куточків Криму, представники різних національностей, Челебіджихан проголосив важливу промову, яку можна, навіть, назвати програмною, оскільки у ній викладено мету, завдання,

план дій та їх обґрунтування. Кримськотатарський національний рух узяв курс на побудову незалежної Кримської держави. При цьому Мусвиконком та його лідери знов і знов робили спроби домовитися з іншими політичними силами, що діяли в Криму.

Так, 20 листопада 1917 р. у Сімферополі почала свою роботу надзвичайна нарада, яка була скликана земським зібранням Таврійської губернії. У ній взяли участь делегати від рад робітничих, селянських та солдатських депутатів, органів земського та міського самоврядування, представники різних партій, усього близько 400 осіб. На нараді було прийнято дуже важливе рішення про створення з представників самоврядування, громадських та політичних організацій Ради народних представників, яка мала скликати Кримські установчі збори.

Мусвиконком (як виразник волі кримських татар, представники яких були обрані до складу Ради народних представників) також підтримав ідею скликання Кримських установчих зборів і виступив проти гегемонії будь-якої народності над іншою у Криму. Також була відкинута думка про протекторат будь-якої держави над Кримом. Мусвиконком, як і Рада народних представників, не визнав жовтневого перевороту.

Необхідно підкреслити, що Рада народних представників виявилася чи не єдиним союзником Мусвиконкому, їх зближення відбулося на антибільшовицькій платформі. Про те, що це було не звичайне зближення, а справжня співпраця, свідчить створення Об'єднаного Штабу кримських військ, основу яких склала кримськотатарська кіннота – ескадронці на чолі із Дж. Сейдаметом і полковником Макухіним.

Партія «Мілли-Фірка» не визнала жовтневого перевороту та проголосила курс на створення на території Кримського півострову нової демократичної республіки, вільної від більшовицького впливу. На порядок денний було висунуто нове гасло: «Крим – для кримців», тобто для мешканців Кримського півострова.

На початку листопада на півострові були проведені вибори делегатів до Всекримського татарського з'їзду. У виборах взяли участь більш ніж 70% татарського населення Криму. Із деяким запізненням, 26 листопада 1917 р., в Бахчисараї в залі Баб-і-диван (Залі суду) Ханського палацу розпочав свою роботу Курултай – Установчі збори кримськотатарського народу. У його роботі взяли участь 78 депутатів, серед яких були чотири жінки. Курултай працював із 26 листопада до 13 грудня 1917 р.

Під час роботи Курултаю серед його делегатів майже з першого дня досить чітко проявилися два підходи щодо того, на яких засадах формувати державну владу в Криму. Ця розбіжність знов була пов'язана з пошуком «союзників у владі».

Більшість депутатів відстоювала точку зору про необхідність вступу в союз із Радою народних представників, її послідовником був Дж. Сейдамет, який доводив свою думку тим, що Татарський національний парламент не має права на гегемонію в Криму,

крайовою владою є Рада народних представників і необхідно працювати з ними.

Інша група депутатів уважала за необхідне залучити до влади представників трьох політичних сил, які на той момент володіли матеріальною та моральною силою, зокрема Ради народних представників, кримськотатарського парламенту та більшовиків. Цей проект організації влади відстоював Номан Челебіджихан. Але саме ця точка зору виявилася хибною. Більшовики, зі свого боку, поставили умови, що унеможливили подальші переговори.

Чому ж Челебіджихан так наполегливо шукав союзників? На нашу думку, він цілком розумів, що кримські татари не були домінуючим етносом на теренах Криму, їх відносна чисельність у 1917 р. складала менше, ніж 27%, а тому вони завжди могли бути звинувачені противниками у спробі узурпації влади.

Для розробки тексту Кримськотатарських основних законів (Конституції Кримської Демократичної республіки) була створена спеціальна комісія у такому складі: Номана Челебіджихана, Джафера Сейдамета, Джафера Аблаєва і Асана Сабрі Айвазова. Доцільно зазначити, що всі вони були високоосвіченими людьми; наприклад, Челебіджихан мав юридичну і богословську освіту, яку отримав у Стамбульському університеті.

Кримськотатарські основні закони були прийняті делегатами Курултайю одногосно у останній день його роботи 13 грудня 1917 р. Цей факт підтверджує те, що Курултай виконав основну функцію парламенту, тобто законотворчу.

Крім того, в той же день Курултай обрав у відповідності до Основних законів національний уряд – Раду директорів у складі голови уряду, директора юстиції Н. Челебіджихана; директора у зовнішніх і військових справах Дж. Сейдамета; директора фінансів і вакуфів С. Дж. Хаттагова; директора у справах релігії А. Шукрі; директора народної освіти І. Озенбашли. Таким чином, Курултай здійснив і владну функцію. Проголосивши Кримську демократичну республіку (ст. 16) й виконавши законотворчу і владну функції, Курултай підтвердив свій статус вищого органу державної влади.

Отже, можна з досить високою мірою впевненості стверджувати, що 13 (26) грудня 1917 р. був завершений процес створення незалежної кримськотатарської держави, який розпочався 25 березня 1917 р.; Кримська демократична республіка була створена. Ми не дарма так детально описували всі події, що передували даті затвердження Кримськотатарських основних законів, адже тлумачення та аналіз норм Конституції (незалежно від тих подій, які передували та супроводжували процес її створення) може дати помилковий результат.

Мусвиконком підготував усе необхідне для того, щоб Кримська демократична республіка була не тільки на папері, а й фактично відповідала всім необхідним ознакам: створив систему управління, збройні сили, перебрав на себе функції управління фінансами та майном тощо.

Що ж стосується форми державного устрою, то національно-культурна автономія й автономія у складі Росії або України існували на різних стадіях розвитку політичної і правової думки кримськотатарського народу. Але, як ми вже указували, на початку листопада Челебіджихан у своїй промові окреслив вектори подальшого розвитку – створення незалежної держави.

Є ще одна проблема, з якою ми зіткнулися під час роботи над цією темою. В існуючих джерелах – монографіях, наукових статтях – назва держави вказується по-різному. В одних джерелах – «Кримська демократична республіка» [1; 2, с. 61], в інших – «Кримська народна республіка» [3, с. 24; 4, с. 119]. При цьому слово «народна» вказане в єдиному повному тексті Кримськотатарських основних законів, викладеному українською мовою [3, с. 21–24]. На жаль, нам не вдалося віднайти першоджерело, зокрема газету «Голос татар», у якій були надруковані Кримськотатарські основні закони в 1917 р. Але порівняння з іншими джерелами та узагальнення, які нами проведені, дають підстави зробити висновок, що правильна назва – Кримська демократична держава.

Друга проблема – ідентичність назв Кримськотатарських основних законів. Одні джерела оперують такою назвою, як «Конституція Кримської Народної Республіки» [5, с. 312], інші – «Кримськотатарські основні закони» [6, с. 60; 7, с. 102], «Національна Конституція Основний закон кримськотатарського народу» [8, с. 11; 9, с. 72]. При цьому порівняння самих текстів Кримськотатарських основних законів, надрукованих у різних джерелах, указує на неідентичність.

На нашу думку, ці проблеми пов'язані з відсутністю у вільному доступі оригінальних канонічних текстів. Проводячи це дослідження, ми спиралися на текст, який був надрукований у 1927 р. в книжці М.Ф. Бунегіна «Революция и гражданская война в Крыму (1917–1920 гг.)» [7, с. 324–326].

Незважаючи на всі суперечності, точно зрозуміло одне – у грудні 1917 р. Курултай розробив та ухвалив справді демократичну конституцію. І хоча вона була невеликою (усього 18 статей), але у ній були викладені й закріплені норми і положення досить прогресивні на той час, що майже цілком відповідають сучасним правовим і демократичним стандартам.

Курултай визнавав за всіма народностями право на повне самовизначення – це один із ключових пунктів цієї конституції, що цілком відповідав тим демократичним принципам, які сповідував Челебіджихан (ст. 1).

Установлювалося загальне виборче право, національний парламент обирався чоловічим і жіночим населенням на основі загального, рівного, прямого і таємного виборчого права (ст. 2).

Визначався перелік питань, за якими парламент міг приймати закони (ст. 6); крім того, встановлювалося, що обов'язок розробки законопроектів покладеться на дирекції (аналогі сучасних міністерств), а парламент повинен був їх затверджувати (ст. 9).

Закріплювався принцип незалежності й самостійності трьох гілок влади (законодавчої, виконавчої та судової (ст. 7)). Було визначено склад і порядок формування виконавчої влади – уряду і дирекцій – міністерств, призначення голови ради директорів національного уряду, а також встановлювалася їхня компетенція (ст. 7–8, 10).

Одним із найбільш спірних і суперечливих положень Конституції було те, за яким установлювалася необхідність вирішення питання про форму правління в краї і Криму шляхом проведення установчих зборів, тобто крайового і Кримського (ст. 12–13, 15). При цьому в іншій статті Основних законів Курултай визнає й оголошує Кримську демократичну республіку (ст. 16).

На нашу думку, враховуючи проведені дослідження змін в ідеології, правових та політичних поглядах лідерів кримськотатарського народу, це положення Конституції було продовженням політики Челебіджихана з пошуку союзників. Він чітко розумів, що населення Криму є багатонаціональним, тому, створюючи незалежну державу, необхідно враховувати інтереси всіх народів і національностей. Однак чи були згодні інші народи вести міжнаціональний діалог? Уся діяльність Мусвиконкому і лідерів кримськотатарського руху свідчить про те, що кримські татари були готові і вели цей діалог.

При цьому після жовтневого перевороту в Росії тільки кримськотатарський рух та його політичні лідери могли взяти на себе відповідальність за долю Криму і всього його населення, що підтверджується Зверненням (прокламацією) татарського національного уряду, що було оприлюднене 18(31) грудня 1917 р. Челебіджихан, ураховуючи демократичність його поглядів, залишив для інших народів відкриті двері.

У Конституції встановлювалися основні права і свободи особистості: слова, друку, совісті, зборів, житла, спілок, страйків, страхування життя робітників, а також зазначалося про здійснення принципів самовизначення народів і прав меншості, дотри-

мання яких гарантувала Кримська демократична республіка (ст. 16). Скасовувалися існуючі серед кримських татар станові звання і привілеї (ст. 17).

Курултай установив повну рівноправність жінок і чоловіків і зобов'язав парламент ухвалити відповідний закон (ст. 18). Для багатьох європейських держав того часу, не кажучи вже про мусульманські, вказане положення і норма про рівність виборчих прав жінки і чоловіка були справді новаторськими.

Висновки. Таким чином, у грудні 1917 р. відбулося завершення першого етапу державного будівництва кримськотатарського народу: була створена незалежна держава – Кримська демократична республіка і прийнята Конституція – Кримськотатарські основні закони.

Народ, що півтора століття жив під гнітом царизму, зумів згуртуватись навколо своїх лідерів і за дуже короткий термін, у надзвичайно важких умовах створив демократичну державу, давши чудовий урок мудрості та патріотизму всім народам Російської імперії.

Розроблена лідерами кримськотатарського руху конституція увібрала в себе найкращі принципи демократії, європейського конституціоналізму та парламентаризму.

На жаль, кримськотатарському народу не вдалося зберегти в ті буреломні часи своє творіння. Громадянська війна, що почалася в Криму буквально через кілька днів, зруйнувала Кримську демократичну державу. Страшна доля спіткала і її справжнього лідера Номана Челебіджихана. Він був страчений більшовиками 23 лютого 1918 р. у Севастополі.

Так закінчилася кримськотатарська революція 1917–1918 рр. Створення національних органів самоврядування та інституцій, формування власних військових підрозділів, ухвалення демократичної Конституції, яка б відповідала найсучаснішим зразкам свого часу, – усі ці завоювання перекреслила й знищила нова більшовицька влада. Наслідки цієї трагедії кримськотатарський народ відчуває й досі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДжЕРЕЛ:

1. Зарубин В.Г. Проект «Украина». Крым в годы смуты (1917–1921 гг.). Харьков: Фолио, 2013. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-03-6091-4/978-966-03-6091-4.pdf>.
2. Таран П. Конституція демократичної Кримської республіки та мусульманського виконавчого комітету 1917 р. у проєктах партії «Мілли-Фірка»/ Українська орієнталістика, 2011. № 6. С. 56–61.
3. Кандимов Ю. 1917 р. Курултай. Як це було. Ічня: ПП «Формат», 2016. 32 с.
4. Хаяли Р. И. Провозглашение Крымской народной республики и принятие «Основных законов крымскотатарского курултая» (декабрь 1917 года – январь 1918 года). Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право, 2014. Вип. 24. Т. 1. 116–120 с.
5. Кандим Ю. Не заросте травою поле бою. Ічня: ПП Формат, 2017. 363 с.
6. Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). Київ, 2011. 247 с.
7. Бунегин М. Ф. Революция и гражданская война в Крыму (1917–1920) Симферополь: Крымгосиздат, 1927. 336 с.
8. Копиленко О.Л. Конституція Автономної Республіки Крим: проблеми прийняття, затвердження, реалізації. Київ, 2001. 362 с.
9. Національна безпека України: кримський вектор: збірник документів і матеріалів (1917–1924 рр.); у 5 ч. / упоряд.: Л. Рябошапка, І. Вдовичин, В. Гринчак, А. Луцький, І. Томюк; за заг. ред. Л. Рябошапка, А. Луцького; Львів: Ліга-Прес, 2015. Ч. 1. 904 с.